

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԿԱԽԱՑՄԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՄԻՍՆԵՐԻՆ

ԳԵՂԱՍ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, ԼՈՒՄԻՆԵ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Լուսաբանվում է Հայաստանի առաջին Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական անասելի ծանր դրությունը երկրի անկախացման առաջին ամիսներին, երկրում տիրող ծանր բարոյահոգեբանական մթնոլորտը: Երկիրը ծանրագույն կացությունից դուրս բերելու՝ ժամանակավոր կառավարության ծրագրի նախագծի մշակումը 1918 թ. հունիս-հուլիսին: Ծրագրի նախագիծը բովանդակում էր երկրի ներքին և արտաքին քաղաքականության ռազմավարության հիմնական ուղղությունները և առաջնահերթությունները:

Բանալի բառեր - Հայաստանի Հանրապետություն, Օսմանյան Թուրքիա, Ռուսաստան, երկրի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական անասելի ծանր դրություն, Հովհ. Քաջազունի, ժամանակավոր կառավարության ծրագիր

1918 թ. մայիսի վերջին Արևելյան Հայաստանում վերականգնվեց հայկական պետականությունը, ստեղծվեց Հայաստանի Հանրապետությունը: Այն ծնունդ առավ ներքին և արտաքին չափազանց ծանր պայմաններում: Նորաստեղծ հանրապետության առջև ծառայած ու անհապաղ լուծում պահանջող խնդիրները բազմազան ու բազմաթիվ էին: Դրանք վերաբերում էին երկրի թե՛ ներքին կյանքին, թե՛ արտաքին քաղաքականությանը: Ա-Դո-ի գնահատմամբ՝ «այն երկրամասը, որից ձևակերպվեց Հայաստանի Հանրապետությունը, փոքրիկ բացառությամբ, կազմում էր հայկական գավառների լեռնային ու անբերրի շրջանը: Այդտեղ սովորական տարիներին էլ ազգաբնակչությունը ենթակա էր զրկանքների, իսկ երբ կյանքը դուրս էր գալիս իր բնական ընթացքից, ժողովուրդը մատնվում էր քաղցի, և ահա այս երկրամասի վրա ելել ապաստանել էր ավերված գավառների հարյուրհազարավոր փախստական ժողովուրդը: Երկիրը՝ նեղ, լեռնոտ ու անբերրի, պայմանները՝ արտասովոր ու բացառիկ, իսկ ազգաբնակչությունը՝ բազմապատկված ու կուտակված: Ահա այն դրությունը, որ գահավեժ թափով ընթանում էր դեպի վատթարագույն օրերը»¹:

Երկիրը անելանելի վիճակից դուրս բերելու համար անհրաժեշտ էին քաղաքական կամք, վիթխարի ջանքեր ու հետևողական աշխատանք:

¹ Ա-Դո (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), Հայության երկունքը, Եր., 2019, էջ 530:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության առաջին վարչապետ Հովհ. Քաջազնունին 1918 թ. հունիս-հուլիսին կազմել էր մի ծրագիր-հայտագիր, որում ներկայացնում էր իր գլխավորած ժամանակավոր կառավարության ներքին և արտաքին քաղաքականության ռազմավարության հիմնական ուղղությունները և առաջնահերթությունները², որը նա 1918 թ. օգոստոսի 3-ին ներկայացրեց Հայաստանի խորհրդին³ (խորհրդարան, պառլամենտ):

Հովհ. Քաջազնունին հանրապետության առջև ծառայած խնդիրները բաժանում էր երկու խմբի՝ ներքին և արտաքին: Վարչապետը բավականին իրատեսորեն ներկայացնում է երկրի ներքին ծայրահեղ ծանր կացությունը, ստեղծված դրության պատճառները, **որից էլ բխելու էր իր վարելիք արտաքին քաղաքականությունը: Ինչպես հայտնի է, ցանկացած պետության արտաքին քաղաքականությունն նրա ներքին քաղաքականության շարունակությունն է, ներքին կացության արտացոլումը և կոչված է լուծելու իր առջև ծառայած խնդիրները, միջազգային նպաստավոր պայմանները օգտագործելու ի շահ իր երկրի:**

Հովհ. Քաջազնունու հակիրճ բնութագրմամբ՝ երկրում դրությունը հուսահատական էր: Ազգաբնակչության կեսից ավելին կազմում էին փախստականներ և գաղթականներ՝ անտուն, մերկ ու քաղցած, գյուղերը քանդված ու ավերված էին, գյուղատնտեսական աշխատանքները՝ կազմալուծված:

Հացի բացակայության և մյուս կենսամթերքների խիստ սակավության պատճառով գյուղացիները կերել էին իրենց սերմացուն, և հերթը հասել էր լծկան անասուններին: Տիրում էր սով բառի բուն իմաստով, որի հետևանքով մեծ տարածում էին ստացել տարափոխիկ հիվանդությունները, մասնավորապես բժավոր տիֆը, իսկ դեղորայք չկար:

Արտաքին աշխարհի հետ կապը կտրված էր, որովհետև միակ երկաթուղային գծին տիրել էին թուրքական զորքերը, ապրանքների ներմուծումը դադարել էր: Զգացվում էր ամենաանհրաժեշտ ապրանքների սուր պակաս: Երկրում տիրում էր կատարյալ քաոս և անիշխանություն: Պետք էր ամեն ինչ սկսել սկզբից, ավերակների վրա կառուցել նոր պետական շենք⁴: Նշենք, որ այդ ամենը հիմնականում թուրքական իշխանությունների ասպատակությունների հետևանքն էր: Հովհ. Քաջազնունու հաղորդումից շատ պարզ երևում է, թե ինչ անմխիթար վիճակում էր Հայաստան աշխարհը իր ազատության արշալույսին:

1918 թ. դեկտեմբերի 7-ին Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Արշակ Ջամալյանը Օսմանյան Թուրքիայում Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչ

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 10, թ. 5-15:

³ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ: 1918-1920 թթ., Հայաստանի ազգային արխիվ, Եր., 2009, էջ 10-12:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 498, թ. 48-50:

Ֆ. Թախթաջանին ուղղած գաղտնի նամակ-հրահանգում գրում էր. «Նրանք (թուրքերը- Գ. Պ.) տարել են բառիս բուն նշանակությամբ ամեն ինչ, լինի այդ ինչը պետական, հասարակական, թե մասնավոր: Նրանք տարել են ամբողջ հացը, անասունները, պատրաստի վառելիքը, պահեստների և խանութների ապրանքները, երկաթուղու սիմաֆորները, լապտերները, հեռագրաթելերը, շատ տեղերում հեռագրապուրները են են. մի խոսքով տարել են այն ամենը, ինչ որ որևէ արժեք ներկայացնում է մեր ժողովրդի կամ պետության համար...

4. Գաղթականների վիճակը ուղղակի հուսահատական է. նրանց մի մասը չի կարող վերադառնալ երկիր, որովհետև թուրքերը դեռ այնտեղ են, և նրանց սարսափը մեծ է. այդ գաղթականներն են Տաճկահայաստանցիք, Ղարսեցիք և Էջմիածնի, Սուրմալուի, Շարուրի, Նախիջևեվանի և Ախալքալաքի որոշ մասերից եկած ժողովուրդը: Գաղթականների մյուս մասը, որ կարողացել է վերադառնալ և վերադարձել է իր բնակավայրը, դատապարտված է սովամահ կամ ցրտահար լինելու, որովհետև ինչպես հիշատակել եմ վերևը, թուրքերը տարել են ապրուստի և վառելիքի բոլոր պաշարները և ավերել են նրանց բնակարանները:

5. Հաղորդակցութեան դժվարությունները Անդրկովկասի սահմաններում անօրինակ չափեր են ընդունել. Բագու գնալը մեզ համար սխրագործություն է համարվում. Գանձակ գնալ նույնպես չենք կարող առանց մեր կյանքը ռիսկի ենթարկելու: Ղարաբաղից կտրված ենք գրեթե մի տարուց ի վեր, Թիֆլիս գնալ-գալը կարելի է 5-6 ձևականություն կատարելու պայմանով, սակայն 3-4 շաբաթը հազիվ մի գնացք է գնում-գալիս Թիֆլիս-Երևան: Հաղորդակցության այս դժվարությունները ուղղակի անհնարին կացություն են ստեղծում մեզ համար ոչ միայն տնտեսական գործառնությունների տեսակետից, այլև այն տեսակետից, որ գաղթականությունը և պատերազմական մեր գերիները չեն կարողանում օր առաջ իրենց տեղերը վերադառնալ:

6. Հայաստանի պարենավորման վիճակը սարսափելի է: Հաց չեն կարողանում ստանալ ոչ Վրաստանից և ոչ մանավանդ Ադրբեջանից, ուր հացի հսկայական պաշարներ կան, որովհետև վրացիք և ադրբեջանցիք թույլ չեն տալիս գնումներ կատարել և արտահանել: Հաց չենք կարողանում ստանալ և Հյուսիսային Կովկասից և Ուկրաինայից, ուր գնումներ կատարելու հնարավորություն կա, որովհետև նախ հաղորդակցությունն է իլիստ դժվարին, երկրորդ ռուսական դրամներ դժվարությամբ ենք ճարում, իսկ մեր Անդրկովկասյան բռնաները այնտեղ չեն վերցնում և երրորդ վրացիք տրանզիտի մեծ դժվարություններ են հարուցանում»⁵:

Հանրապետության ներքաղաքական ու տնտեսական աղետալի վիճակը շարունակվեց մինչև տարվա վերջը: «Հայաստանը ամեն կողմից շրջապատված է թշնամիներով, և մենք բոլորովին կտրված ենք

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 533, թ. 13-14, ֆ. 4033, ց. 2, գ. 963, թ. 102-103:

արտաքին աշխարհից, - գրում է Միմոն Վրացյանը: - Սովն ու համաճարակը, հիվանդությունները շարունակում են իշխել մեր երկրում. սկարները մեռնում են և ուժեղները սկարանում են մեռնելու համար: Եթե այսպես վեց ամիս էլ շարունակվի, Հայաստանի ժողովրդի մեծ մասը կկոտորվի»⁶: Աշխարհից կտրված, անօգնական և թշնամիներով շրջապատված Հայաստանը մի քանի ամսվա ընթացքում մինչև հոկտեմբեր, սպառեց հացի իր աղքատիկ պաշարը: «Կառավարության հավաքած ցորենը սպառվեց, - գրում է բժիշկ Արտաշես Բաբայանը. - և սովը իր անողոք ճանկերը խրեց հայ գյուղացու կրծքին: Մեռան հազարներով, տասնյակ հազարներով»⁷:

1918 թվականից երկրում համատարած էին վարակիչ հիվանդությունները (բժավոր տիֆ, խոլերա), որոնք մարդկային հազարավոր կյանքեր խլեցին: Երևանում և Էջմիածնում օրեր էին լինում, որ մահացողների թիվը մի քանի հարյուրից անցնում էր⁸: Ծանր վիճակ էր տիրում նաև բանակում: «Ձիմվորական հիվանդանոցները բերնե բերան լիքն էին, և հիվանդապահներն ավելի շատ դիակներ կրելով էին զբաղվում, քան հիվանդներին խնամելով: Իսկ այն, ինչ կատարվում էր այդ ժամանակ Սարդարապատում, Ղամարլուում և Իգդիրի շրջանում և գաղթականական բարակներում վեր է ամեն երևակայությունից: Հարյուրավոր դռներ այս շրջաններում ընդմիշտ փակ մնացին, որովհետև նրանց բոլոր բնակիչները մեռել էին: Մեռելների թիվը այնքան շատ էր և նրանց տերերն այնքան ուժասպառ, որ թաղման գործողություններն էլ չէին կարողանում կատարել: Դիակները օրերով անթաղ մնալով նեխում էին և նոր համաճարակների աղետ պատրաստում: Սովահար շրջաններում կենդանի, շուն, կատու չմնաց, և մարդիկ ձեռնամերձ եղան անասունների լեշերին և մինչև իսկ մարդկային դիակներին»⁹, - գրում է Ա. Ջամալյանը: Մինչև 1919 թ. ամառը, ըստ ներքին գործերի նախարարության տվյալների, Հայաստանի Հանրապետությունը բժավոր տիֆի համաճարակի և սովի պատճառով կորցրեց շուրջ 192 հազար մարդկային կյանք¹⁰:

Հասկանալի է, թե այս ամենի հետևանքով ինչ ծանր բարոյահոգեբանական մթնոլորտ էր տիրում երկրում: Ներքին պառակտվածությունը որդի պես կրծում էր ազգի միասնական ոգին, թուլացնում դիմադրողականությունը, զրկում հանուն պետական ընդհանուր շահի դատելու կարողությունից: Նման պամաններում չափազանց դժվար էր պետականության կայացումը:

⁶ Մ. Վրացյան, Հին թղթեր նոր պատմության համար, Բեյրութ, 1962, էջ 274:

⁷ Ա. Բաբայան, Էջեր Հայաստանի անկախության պատմությունից, Գահիրե, 1959, էջ 19:

⁸ Տե՛ս Է. Զոհրաբյան, Ազգամիջյան կռիվները Երևանի նահանգում 1918 թ., Եր., 2000, էջ 117:

⁹ «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1924, հունիս, էջ 72:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղը:

Դարեր շարունակ պետականությունից զրկված հայ ժողովուրդը հնարավորություն էր ստացել վերակերտելու իր անկախությունը, սակայն հանրապետության յուրաքանչյուր հատված ուներ զանազան տեղական խմբավորումներ, որոնք բոլոր խնդիրներին մոտենում էին հոգուտ իրենց և սեփական շահը շարունակ առաջին գիծ մղում: «Այս բոլոր Երեւանցիները, Վանեցիները, Սասունցիները, Ղարաբաղցիները, Շատախցիները, Նուխեցիները, Արեշցիները եւն. եւն մի այնպիսի սուբուր էին առաջացնում մեր պետական-հասարակական գործերում, որ դժուար է նոյնիսկ պատկերացնել, - գրում է Ա. Ջամալյանը: - Երեւանցիք դժգոհ էին Հայաստանի ղեկավարներից, որոնք բոլորն էլ դրսեցիներ լինելով՝ գործեր են կատարում իրենց քաղաքում՝ առանց տեղացիների պատշաճ մասնակցութեան: Այդ պատճառով էլ նրանք խռոված երեխաների պէս կողմնակի դիտողի դեր էին կատարում Հայաստանի իրադարձութիւնների մեջ: Վանեցիք կարծում էին, թէ կառավարութիւնը բոլոր խնդիրներից վեր պիտի դասի «Վանայ քաղաքի» եւ շրջանի վերագրաւումը, որպէսզի գաղթական ժողովուրդը ազատուի իր զրկալից կեանքից: Ղարաբաղցիք ընդհակառակը պնդում էին, որ առաջին հերթին Ղարաբաղի ազատագրութիւնը պիտի լինի կառավարութեան հոգածութեան խնդիրը, որովհետև Ղարաբաղը Հայաստանի ողնաշարն է հանդիսանում:

Սասունցիք մի ուրոյն աշիրէթի պէս ապրում էին իրենց համար, չէին թոյլ տալիս, որ որեւէ մէկը իրենց ներքին գործերին միջամտի, ինչպէս որ իրենք էլ չէին միջամտում ուրիշի գործերին, և կառավարական ոչ մի կարգադրութիւն իրենց համար պարտադիր չէին համարում, մինչև որ այդ կարգադրութիւնը չգար իրենց աչքում աշիրաթապետի հանգամանք առած «Ռուբէն Փաշայի» անունով: Արեշցիք չէին կարողանում հասկանալ, թէ Հայաստանի կառավարութիւնը ինչպէս կարող է որևէ այլ գործով զբաղուել, երբ նա դեռ չի սպանել վերջին թուրքին մեր երկրում: Չէ՞ որ այդ թուրքերը կամ նրանց ազգակիցները ոչնչացրել էին Արեշի և Նուխու 40 000 հայ ժողովուրդը: Եւ այդ պատճառով էլ, այն, ինչ որ կառավարութիւնը չէր անում, նրանք իրենք էին ուզում անել...

Այսպէս և մնացած բոլոր տեղացիները: Բոլորն էլ իրենց առանձին ակնկալութիւններն ունէին Հայաստանի կառավարութիւնից եւ շատ դեպքերում իրենց պահանջների բաւարարումով էին պայմանաւորում այդ կառավարութեանը տալիք օգնութիւնը:

Էլ չեմ խոսում առանձին անհատների կամ փոքրիկ խմբակների մասին, որոնք Ռուսաստանից, Եւրոպայից, Ամերիկայից, Պոլսից, Թիֆլիսից, Բագուից մեծ մասամբ հարկադրաբար գալով մեր երկիրը՝ բերել էին իրենց հետ բազմաթիւ ծրագիրներ, խորհուրդներ, քննադատութիւններ: Սրանցից ամէն մէկը իր բաժին բազմազանութիւնն էր մտցնում մեր իրականութեան մեջ՝ ցանկանալով Հայաստանի գործերը ձեւել եւ կարել համաձայն իր տեսածի ու լսածի: Չեմ խօսում նաև արտասահմանի հա-

յութեան պէս-պէս վերաբերմունքների մասին դէպի Հանրապետությունն ու նրա գործերը, որոնք ի հարկէ, առանց ազդեցութեան չէին մնում մեր պետական շինարարութեան համար»¹¹:

Ահա թե որքան ճշմարիտ է ներկայացնում հանրապետությունում իշխող բարոյահոգեբանական մթնոլորտը Ա. Ջամալյանը:

Դրությունն ավելի էր բարդանում այն առումով, որ հանրապետության ազգաբնակչության մոտ 30%-ը մահմեդական էր, որոնք մշտապես խոչընդոտներ էին հարուցում և սպառնալիք էին նորակազմ պետության գոյության համար: Ինչպես վկայում է Հովհ. Քաջագունին. «Ադրբեյջանի դիրքը մեր հանդէպ եղել է բացահայտօրէն թշնամական, անհերքելի է նաեւ, որ Հայաստանի մահմեդական ազգաբնակչութիւնը, խրախուսած Թիւրքիայի ու Ադրբեյջանի կողմից, հակապետական ընթացք է բռնած եղել: Բայց կարելո՞ւն այն է, որ մենք չենք կարողացել գտնել նպատակայարմար միջոցներ մեր դրութիւնը ապահովելու համար, դրսից ու ներսից. չենք կարողացել գտնել մի քիչ տանելի *modus vivendi* Ադրբեյջանի հետ, չենք կարողացել վարչական միջոցներով կարգի մէջ պահել մահմեդական գաւառակները, հարկադրւած ենք եղել զէնքի դիմելու, զօրքեր շարժելու, ւաւերելու ու կոտորելու եւ – որ կրկնակի վարկաբեկիչ էր կառավարութեան համար – խոշոր անյաջողութիւնների հանդիպելու. այնպիսի կարևոր վայրերում, ինչպիսի էին Վեդի-Բասարը, Շարուրն ու Նախիջեւանը, մենք չկարողացանք հաստատել մեր իշխանութիւնը նոյն իսկ զէնքի ոյժով, պարտւեցանք ու նահանջեցինք»¹²: Հայաստանի «...Մահմեդական ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնը ե՛ւ դրսի թելադրանքների ե՛ւ ներքին տրամադրութիւնների ազդեցութեամբ բացարձակապէս չէր ճանաչում մեր իշխանութիւնը եւ չէր ուզում որեւէ գործ ունենալ պետութեան հետ, - գրում է Ա. Ջամալյանը: -Իսկ փոքրամասնութիւնը, որ տեղ տեղ իր ուժի տկարութեան պատճառով չէր կարող բացարձակապէս դիմ գնալ մեր իշխանութեանը՝ թէեւ երեւոյթապէս ճանաչում էր նրան, բայց որեւէ ձեռով աջակից եւ նեցուկ լինել նրան չէր կամենում»¹³: Ավելին, ոչ միայն չէին ճանաչում հայոց իշխանությունը, այլև զինված գործողությունների էին դիմում:

Հայաստանի Հանրապետությունում ռուսները թեև քանակով քիչ էին՝ մոտ 10 հազար, սակայն ազդեցիկ ուժ էին թե՛ պետական մարմիններում և թե՛ բանակում: Նրանք բաժանված էին երկու խմբի՝ գյուղացիներ, որոնք մշտական բնակություն էին հաստատել Հայաստանում ցարական կառավարության վերաբնակեցման քաղաքականության հետեւանքով, և պետական պաշտոնյաներ ու ծառայողներ՝ գլխավորապէս

¹¹ «Հայրենիք» ամսագիր, էջ 70-71:

¹² **Յովհ. Քաջագունի**, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլևս, Վիեննա, 1923, էջ 35-36:

¹³ «Հայրենիք» ամսագիր, էջ 69:

ռազմական, դատական և հաղորդատվության բնագավառներում: Սակավ բացառությամբ թե՛ առաջինները և թե՛ երկրորդները, որոնք ռուսական տիրապետության ժամանակ արտոնյալ դիրք ունեին Հայաստանում, «շատ վատ էին տրամադրուած մեր պետականութեան հանդէպ: Անկախ այն բանից, որ նրանք հոգեբանօրէն չէին կարող հաշտվել այն մտքի հետ, որ ռուսի երէկուայ հպատակը այսօր տէր ու տիրական է դարձել իր երկրում՝ նրանց դիրքը չէր գալիս մեր պետութեան ձգտումը՝ հաւասարեցնել հայ գիւղացու եւ ռուս գիւղացու վիճակը հողաբաժանման խնդրում և հայոց լեզուն պետական լեզու դարձնել հանրային բոլոր գործերում: Առաջինը դիրք չէր գալիս ռուս գիւղացիներին, որովհետեւ խախտում էր նրանց առանձնաշնորհեալ դիրքը, իսկ երկրորդը դիրք չէր գալիս մասնաւորապէս ռուս պաշտօնեաներին, որովհետեւ դժուարացնում էր նրանց պաշտօնավարութիւնը Հայաստանում: Այսպիսով՝ յանձին ռուս ազգաբնակչութեան՝ ընդհանուր առմամբ մենք ունէինք մեր պետականութեանը առնուազն անբարեացակամ մի տարր»¹⁴: Կարծում ենք՝ հարկ չկա փաստեր բերելու, որ անկախացման առաջին ամիսներին երկրում ստեղծված բարոյահոգեբանական մթնոլորտը նույնպէս իր քայքայիչ ու ծանր կնիքը դրեց նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին քաղաքական գործունէության վրա:

Երկիրը ծանրագույն կացութիւնից դուրս բերելու վճռական հրամայականը նոր ձևավորվող պետական համակարգի արդյունավետ գործունէությունն էր, սակայն լարված էին հարաբերությունները. դեռևս բացակայում էր պետական համակարգի տարբեր թևերի ներդաշնակ, փոխկապակցված աշխատանքը. տարաձայնություններ կային օրենսդիր մարմնի՝ Հայաստանի խորհրդի (խորհրդարան), գործադիր մարմնի՝ կառավարության և գերակա քաղաքական ուժի՝ Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության միջև:

Այդ կապակցությամբ Հանրապետության վարչապետ Հովհ. Քաջագունին հետագայում գրում է. «Գործնականօրէն՝ մեր կուսակցութիւնը ձգտում էր իրան ենթարկել, իր հսկողութեան տակ առնել թե՛ օրենսդիր մարմինը, թե՛ կառավարութիւնը: Մենք քաջութիւն չունէինք (ոչ էլ կարողութիւն) բացէ ի բաց կուսակցական դիկտատուրա յայտարարելու. Բայց եւ չէինք ուզում մնալ պարլամենտական կարգերի սահմանի մէջ ու փորձ էինք անում իրականացնել Հայաստանում ԻԹԹԻ-Հատականների գործելակերպը. Կուսակցական դիկտատուրա ռավակարական ձեւերի տակ քողարկւած:

Իշխանութեան անհանդուրժելի երկուութիւն էր առաջ եկել. հրապարակում՝ խորհրդարանն ու իր կառավարութիւնը, սուերի մէջ՝ կուսակցութիւնն ու իր օրգանները:

¹⁴ «Հայրենիք» ամսագիր, էջ 68:

Հասկանալի է, որ այս երկու կարգի իշխանությունները՝ պաշտօնականն ու անպաշտօնը կարող էին միայն խանգարել ու կաշկանդել մեկը միւսին. ձեւական պահանջները թոյլ չէին տալիս, որ կուսակցությունը ազատ ու արագօրէն շարժի, իր կամքը լրիւ արտայայտի. իսկ կուսակցութեան միջամտութիւնը թոյլ չէր տալիս, որ կառավարութիւնը իր գիտցածն անի, իր գիծը տանի»¹⁵:

Ըստ երևույթին նման վիճակն անխուսափելի էր. ժողովրդավարական քաղաքական-պետական համակարգի ձևավորումը դյուրին ինդիք չէր: Վարչապետը ճիշտ էր պատկերացնում դրա լուծումը. իշխանության գլուխ անցած Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցությունը չպետք է մենիշխանություն հաստատի, այլ պետք է սպարեզը թողնի խորհրդարանին և կառավարությանը:

Սակայն Հովհ. Քաջազունուն չհաջողվեց իրականացնել իր տեսակետը և հաղթահարել կուսակցության ազդեցությունը երկրի քաղաքական կյանքում: Հետևանքը եղավ այն, որ նրան մեկուսացրին պետական կառավարման գործընթացից: Այդ առիթով Ռուբեն Տեր-Մինասյանը գրում է. «Քաջազունու ... բացակայությունը- ըստ էության հեռացումը- կը նշանակէր դաշնակցութեան ազդեցութեան ուժեղացումը»¹⁶ (ընդգծումը մերն է - Գ. Պ.): Ավելին, նա հեռացվեց անգամ երկրից. 1919 թ. փետրվարի 4-ին Հայաստանի խորհուրդը ընդունեց օրենք՝ մինիստրնախագահ Հովհ. Քաջազունուն Եվրոպա և Ամերիկա գործուղելու մասին՝ Հայաստանի Հանրապետությանը հաց, պարեն և առաջին անհրաժեշտության այլ ապրանքներ հայթայթելու համար¹⁷: Սակայն անգլիական հրամանատարության կողմից մուտքի արտոնությունը միտումնավոր ձգձգելու պատճառով Հովհ. Քաջազունին կարողացավ Ամերիկա մեկնել միայն 1919 թ. մայիսի 29-ին:

Հանրապետությունում ստեղծված ներքին և արտաքին քաղաքական բարդ իրադրությունը ժողովրդի մեծամասնության շրջանում անվստահության մթնոլորտ էր ձևավորել անկախ Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ: Արևելահայերի մեծ մասի համար անկախությունը անհասկանալի, արհամարհելի և անբովանդակ խոսք էր: «Ռուսահայ գիւղացին եւ քաղքենի մանր բուրժուան, - գրում է Ա. Ջամալյանը, - որոնք վերջին տարիների վերիվայրումներից շատ էին տուժել եւ տնտեսապես ծանր վիճակի մեջ էին գտնուում՝ երազում էին Ռուսաստանի վերադարձի մասին, որ իր հետ պիտի բերեր էժան հաց, շաքար, կերպասեղեն եւ կեանքը նորից դարձներ այնքան դիւրալի, ինչպէս առաջ...»¹⁸: Գրիգոր Չալխուշյանի հավաստմամբ՝ անկախացման

¹⁵ Յովհ. Քաջազունի, նշվ. աշխ., էջ 32:

¹⁶ Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Է հատոր, Թեհրան, 1982, էջ 278:

¹⁷ Տե՛ս Գ. Պետրոսյան, Հայաստանի Հանրապետության առնչությունները Ռուսաստանի հարավի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918 թ., հունիս-նոյեմբեր), Եր., 2004, էջ 16:

¹⁸ «Հայրենիք» ամսագիր, էջ 69:

առաջին ամիսներին Հայաստանում ոչ ոք չէր հավատում, որ անկախությունը մնայուն է: Ժամանակի հարց էր թվում նրա գոյությունը, որովհետև պետությունը խարխուլ էր: Արևելահայերը հավատացած էին, որ վերջիվերջո ռուսը պիտի գա և տիրի իրենց նահանգին, իսկ արևմտահայերի համար Հայաստանը Անատոլիան էր¹⁹: Հայաստանի խորհրդի առանձին անդամներ նույնիսկ չէին ընդունում անկախ Հայաստանի գոյությունը, պահանջում էին երկրի վերամիավորումը Ռուսաստանին: Օրինակ 1918 թ. օգոստոսի 6-ին Հայաստանի խորհրդի չորրորդ նիստում պատգամավոր Ս. Մամիկոնյանը, դիմելով խորհրդարանականներին, հարցնում է. «Արդեօք հենց Հայաստանի Հանրապետության գոյութիւնը ինքնին մի կատաստրօֆա չէ»²⁰: Դեմ արտահայտվելով երկրի անկախությանը՝ Ս. Մամիկոնյանը պահանջում է «վերականգնել միությունը Ռուսաստանի հետ»²¹:

Կարծում ենք՝ պատահական չէր, որ Հայաստանի Հանրապետության գոյության առաջին շրջանում Հայաստանի խորհուրդը և կառավարությունը նպատակահարմար չհամարեցին պաշտոնապես ընդունել երկրի անկախության հռչակագիրը, իսկ դա, ըստ Ս. Վրացյանի, նաև առիթ տվեց «մտածելու մեր կասկածոտ հարեւաններին. – եւ ոչ միայն հարեւաններին (նկատի ուներ նաև Ռուսաստանին- Գ. Պ.), որ հայերը կողմնակից չեն անկախութեան»²²: Բնականաբար, հանրապետության արտաքին անկայուն, անորոշ բարդ վիճակն էլ իր բացասական ազդեցությունը ունեցավ երկրի ներքին կյանքի վրա՝ այն ավելի ծանրացնելով:

Այսպիսով, Հայաստանի առաջին Հանրապետության անկախացման առաջին ամիսներին երկիրը գոյատևեց սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական անասելի ծանր պայմաններում, որից էլ բխելու էին իր արտաքին քաղաքականության ռազմավարության հիմնական ուղղություններն ու առաջնահերթությունները:

ГЕГАМ ПЕТРОСЯН, ЛУСИНЕ ПЕТРОСЯН – *Внутренне- и внешнеполитическое положение Первой Республики Армения в первые месяцы независимости.* – В статье освещается невероятно тяжёлое социально-экономическое и политическое положение, в котором оказалась Первая Республика Армения в первые месяцы после обретения независимости, царившая в ней невыносимая морально-психологическая атмосфера. На разработку проекта, как вывести страну из нетерпимой ситуации, временному правительству отводились июнь–июль 1918 г. В проекте содержались основные стратегические направления внутренней и внешней политики и первоочередные задачи.

Ключевые слова: Республика Армения, Османская Турция, Россия, тяжелейшая социально-экономическая и политическая обстановка, О. Каджазунуни, программа временного правительства

¹⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 6, գ. 293, թ. 26:

²⁰ «Վէմ» ամսագիր, Փարիզ, 1934, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 98:

²¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 7, թ. 80:

²² **Ս. Վրացյան**, Խարխափումներ Յ. Քաջազունու «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլևս» գրքի առթիվ, Պոսթըն, 1924, էջ 64:

GEGHAM PETROSYAN, LUSINE PETROSYAN – *The Internal and Foreign Political Situation of the First Republic of Armenia in the First Months of Independence.* – The article covers the unspeakably challenging socio-economic and political situation in the First Republic of Armenia during the first months of the country's independence, the development of the draft program of the provisional government to get the country out of a difficult situation in 1918 in June-July. The draft program contained the main directions and priorities of the country's domestic and foreign policy strategy.

Key words: *Republic of Armenia, Ottoman Turkey, Russia, unspeakably difficult socio-economic and political situation of the country, Hovh. Kajaznuni, Provisional Government Program*